

220 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ХРИСТАКИ ПАВЛОВИЧ-ДУПНИЧАНИН ПЪРВИТЕ СТЬПКИ НА БЪЛГАРСКАТА ГРАМАТИЧЕСКА МИСЪЛ

Няколко думи към и извън темата, формулирана в заглавието

В обществените представи език и граматика са едно и също. Това частично е така. Граматиката е съществена част от онова, което съставлява езикът. Същевременно граматиката е познанието за езика, което се е натрупвало и натрупало с течение на времето. Тук обръщам специално внимание на това, че езикът е обект на филологическите изследвания, а граматиката, затворена в монографии със заглавие „Граматика“, речници и учебници, е познанието за езика, такова, до каквото се е стигнало през десетилетията, т.е. то е продукт от този процес. В този смисъл трябва да се каже, че езикът е творение на обществото, а граматическото познание е човешко, авторско дело. Поради тази причина – колкото и да са единни в същността си, отделните граматически трудове носят особености на авторите си – често това е диалектно влияние, собствен идиолект, вкусовщина, традиция и т.н. Тук не казвам нищо ново, но смятам, че трябва това да се изрече ясно.

През последните десетилетия у нас се наложи един специфичен стил на декретиране, а не изследване, по отношение на определени езикови детайли, които не са достигнали до единство и в практиката се наблюдава разноупотреба – напр. съгласуване при учтивите форми, употреба на бройни форми, пълен/кратък член и подобни. Те упорито присъстват в учебните програми на училището и съответно се изпитват, а след това се забравят. Практически цялото време, в което училището се е мъчило те да бъдат овладени от учениците, е отишло напразно, вместо то да се използва за истински полезни неща.

Напоследък станаха популярни изследвания на нагласите на обществото към различни езикови явления, при които се отчита редовна или много честа употреба, различна от записаното в кодификационните трудове. Каква е ползата за обществото от тези изследвания? Според мен те не носят почти никаква полза, освен за авторите си, защото са особено добре финансирани, и за една чисто абстрактна статистика. Те се осъществяват чрез анкети, а ни е известно, че попитан, всеки човек гледа

да се представи като по-знаещ – това е психологически лесно обяснимо. Така анкетираните си спомнят какво са им „набивали в главите“ в продължение на 12 години и го повтарят (в повечето случаи като папагали). След това обаче те отново продължават да употребяват писмено и устно тези елементи, както е обичайно. При това положение се получава една деформация на познанието, което не подпомага образованието и изобщо обществената практика. Съществен пример е матурата по български език. Там задължително са включени въпроси със затворени отговори, свързани със споменатите „отклонения“ от кодификацията. Абитуриентите отговарят относително добре на тези въпроси, защото в училището се полагат много (излишни) усилия и се разходва много време те да се упражняват и тренират. Друг е въпросът, дали този тип въпроси са подходящи за изпит и дали дават реални резултати. След полагането на матурата същите ученици, но вече студенти в първи курс, показват, че всичко това се е изпарило и на писмените изпити в университета и в живота те продължават с „отклоненията“. Ще си позволя да дам само един вече станал банален, но много красноречив пример: синтактичното правило за пълния и краткия член в мъжки род и приложението му в практиката. Попитан за нуждата от това правило, анкетираният (и всеки друг член на нашето общество) отговаря, че така разбираме кой извършва действието, т.е. кое е подлог. За мъжки род е горе-долу ясно. Ами за женски и среден род и за множествено число как разбираме кой извършва действието, като няма пълен и кратък член. Тук няма да развивам тази проблематика, само ще посоча, че целият български народ не използва в устната реч това правило, а в писмената реч никой – и най-образованият – не може да напише спонтанно един текст, без след това да трябва да прегледа написаното специално за да коригира собственото си творение с оглед на синтактичното правило. Дадох този пример, за да посоча, че „декретът“ за това правило е неоснователен и не подпомага комуникацията. Това правило не отговаря на същността на нашия език и дори в кодификационните трудове е записано, че то е изкуствено, т.е. не произлиза от самия език, а е решение на някои филолози-кодификатори, които и до днес настояват за запазването му. Изследванията на нагласите с много голям превес сочат, че анкетираните го смятат за нужно, а същевременно не могат да го употребяват. А не могат да го употребяват, защото то е в противоречие със същността на нашия език, който не предвижда наличието на морфологичен показател, който да сочи ролята на съответната дума в изречението. Искане ми се да припомня, че езикът и правописът са потребителски явления – иначе казано те винаги ще се стремят към отхвърляне на ненужните правила, които с много труд се „гъпчат“ в главите на учениците, без да носят реална полза, защото – повтарям – противоречат на същността на езика ни. Сега живеем в общество с масова култура и образование. Вече не е основателно

да „кичим“ езика с разни измислени особености, за да можем да кажем, че някой е образован. Трябва да гледаме на езика и правописа с оглед на практиката и да се отнасяме към него прагматично. Наложително е да се вземат сериозни мерки по отношение на учебните програми, за да има полза от това обучение. А за това е нужно кодификаторите да си вършат поставената им работа, като изследват писмените и устните текстове (навсякъде – в училището, в администрацията, в пресата, във форумите, по медиите, в университета и т.н.), за да се види какво е състоянието в езика, и да не се върви срещу естественото му състояние и развитие. Нека не забравяме, че езикът и обществото са двете страни на една и съща монета. И накрая искам да посоча една особеност на българското училище – по български език се изучава граматика, а липсва стремеж и методика да се формират езиковите и стилистични умения, което би имало истински смисъл. В това отношение трябва да се предприемат необходимите мерки, насочени към овладяване и изработване на умения, което неслучайно се изследва от тестовете PISA.

Третата българска граматика

След тези няколко абзаца, които на пръв поглед изглеждат без връзка с поставената в заглавието тема, да преминем към третата по поява българска граматика и нейния създател. През 1836 г. се появява „Грамматика-славено болгарска“. Тя се появява на трето място след граматиките на Емануил Васкидович и Неофит Бозвели „Руководство на Славеноболгарская граматика“ и на Неофит Рилски „Болгарска граматика“. В научните изследвания за първа българска граматика се сочи творбата на Неофит Рилски. Истината обаче е, че първа се появява в печатен вид граматиката на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович. И двете посочени граматиките излизат през 1835 г. в печатницата в Крагуевац. Докато се е печатала граматиката на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, граматиката на Неофит Рилски е чакала реда си в същата печатница и следователно тя е излязла от печат по-късно, т.е. втора. Тук няма да коментирам качествата на едната и другата. Според мене е важно да се знае действителният хронологичен ред, както е обичайно по света.

Една година по-късно се появява в Будиме граде третата граматика – „Грамматика Славено-болгарска“ с автор Христки Павлович. За този много интересен възрожденец, който е причина за написването на този текст, ще отделия място по-долу. Граматиката е предвидена за употреба в училището в Долната махала на Свищов, което е основано и се ръководи от него. Може да се предположи, че за създаването на тази граматика причина е „конкуренцията“ между училището на Е. Васкидович в Горната махала и училището на Дупничанина в Долната махала. Двете граматиките се различават в много отношения една от друга и затова може

да се приеме, че това е накарало Дупничанина да създаде една „контраграматика“. Поради различни причини Хр. Павлович е причисляван в изследванията към някаква черковнославянска школа. Когато се разгледа първото издание на граматиката, се установява, че той изглежда най-малко в руслото на черковнославянското предание в сравнение с останалите му съвременници. С първото издание той се показва в много отношения много по-близо до съвременния (тогава и днес) език, отколкото авторите на другите две граматики. Днес може да се приеме, че реално такава черковнославянска книжовноезикова школа не е съществувала, а е била неоснователно „обособена“ от изследователите. Тук ще дам за пример най-„странната“ особеност на нашия език за тогавашните книжовници и изобщо съвременници – определителния член. За тях тази „частица“ се възприема трудно – няма я в сродните славянски езици и в черковнославянския. От всичките четирима граматикари Хр. Павлович е най-близо до същността и състоянието на нашия език. Това се вижда от осо в мъжки род, които подрежда в „парадигмите“. Той – по всяка вероятност и под влиянието на Неофит Рилски – избира западни форми, а училището му е в областта на източното наречие. Това е обяснимо и с произхода и образоването му в западната част на землището ни. Несвикналото око с тогавашното състояние на току-що проходилото познание за същността на нашия език ще открие веднага редица несъответствия в дадената тук за пример таблица. Така например Хр. Павлович, а и всички възрожденски книжовници и граматикари, описват формите на члена чрез падежи, каквито – както знаем днес – няма в езика ни. Това се дължи на все още лишените от национално самочувствие книжовници, които в описанието се опитват да се държат близо до модела на черковнославянския и до другите сродни езици. Освен това той и всички други възприемат и описват члена като окончание (макар и с различни нюанси).

	<i>форми (на определителния член) по родове (склонения)</i>					
	<i>мъжеский род</i>		<i>женский род</i>		<i>средний род</i>	
	<i>ед. ч.</i>	<i>мн. ч.</i>	<i>ед. ч.</i>	<i>мн. ч.</i>	<i>ед. ч.</i>	<i>мн. ч.</i>
<i>именителен</i>	-о	-те	-та	-те	-то	-та
<i>винителен</i>	-а	-те	-та	-те	-то	-та
<i>звателен</i>	-о	-о	-о	-о	-о	-о

От приведената таблица се вижда, че тук той не е никак близо до черковнославянския език, за да му се приписва принадлежност към някаква черковнославянска книжовноезикова школа.

Нещата ще се променят през 1845 г., когато Хр. Павлович издава Паисиевата история под заглавие „Царственик“ и която го отвежда до дру-

ги решения. Тогава прави второ издание на граматиката си под същото заглавие. Тук той коренно променя описанието на имената. Появяват се действителни (но несъществуващи в съвременния тогава и днес в езика ни) морфологични падежни показатели за изпълняваната в изречението функция. Долната таблица дава добра ориентация за този поврат.

падежи	мъжки род – I		женски род – II		среден род – III	
	ед. ч.	мн. ч.	ед. ч.	мн. ч.	ед. ч.	мн. ч.
именителен	пояс о	пояси-те	звезда та	звезди те	лице то	лица та
родителен	(поя) са	(поя) сов	(зве) зди	(зве) зд	(ли) ца	(ли) ц
дателен	(поя) су	(поя) сом	(зве) zde	(зве) здам	(ли) цу	(ли) цам
винителен	пояс а	пояси-те	звезда та	звезди те	лице то	лица та
звателен	о поясе	о пояси-е	о звездо	о звезди	о лице	о лица

Стигнал до нови позиции в развитието си на граматик, той решава да направи второ „основно преработено“ издание. Хр. Павлович изрежда и основните промени: „...много недостатки в ней дополних, излишняя (които са членовете) изгнах, падежи умножих и к Старо-Болгарскому (Славенскому) приближих, за да може простий слог простим да остане сос о, ат, та, та, та, то, то, то и сос разни други гнусоти сиреч ж, ѝж и други, които се в тия времена, от небития произведени, появиах да го украшават или по-добре огнушават...“ Тези цитати са така емблематични за полемичния стил на автора и така наситени с информация, че не се нуждаят от коментар. Все в този дух е и по-нататъшното изложение: „... нити се нахожда некое от них в Старо-Болгарскому, или по-добре, в сущей майце, с чиею цицею е негов Ново-Болгарский отдоен.“

Грамматиката на Хр. Павлович е съвсем скромна книжка – само 58 с. малък формат. В нея пестеливо според силите на ранния граматикар са разработени следните части:

К единородним моим Болгаром (обръщение към сънародниците)

Вступление

Книга първа: Начертателна (формообразуване)

Книга втора: Знаменателна (значение и класификация на частите на речта)

Книга третя: Производителна (словообразуване)

Книга четвърта, пета, шеста: Правописа-сложи-страдателна (правопис)

Книга седма: Сочинителна (синтаксис)

Употребляваемите в словото знакове

Тук няма да се спирам на самия текст на граматиката, тъй като ще са нужни множество обяснения, отнасящи се до тогавашното състояние на едва-що проходащото познание за езика ни, за терминологичния апарат и др. Във всеки случай от приведения пример се надявам да съм дал достатъчна възможност да се видят състоянието и възможностите на първопроходците в българската филологическа мисъл.

Няколко думи за Христаки Павлович-Дупничанин

Той е роден през 1804 г. в Дупница. Като послушник в Рилския манастир е бил изпращан да се учи при авторитетни гръцки учители в Мелник и Серес. През 1830 г. монашеското братство решава да изпълни молбата на свищовски поклонници да им даде образован младеж за учител. Така той попада в Свищов, където основава училището си в две степени – взаимна и главна. През 1833 г. се размонашва, оженва се, има 10 деца, най-известното от които е художникът Николай Павлович, и до края на живота си остава в Свищов. Училището скоро се прочува и там започват да се стичат деца и от други селища. Сред тях са били например Петко Славейков, Драган Цанков, Никола Михайловски, Добри Войников и др. По-късно основава класно и частно девическо училище. През 1833 г. издава учебника „Аритметика или наука числителна“, в който за пръв път у нас използва гражданската азбука. По-горе споменах и „Царственика“ (1845) – първо печатно издание на Паисиевата история. Христаки Павлович умира през 1848 г. от холера. На погребението му идват много от бившите му ученици. Някои от тях са оставили писмени текстове и даже стихотворения във възхвала на учителя си. И в никое от тях няма и помен, който да ни отвежда към споменатата в началото черковнославянска школа. А когато говорим за школа, трябва да имаме предвид един „предводител“ (напр. Хр. Павлович), и последователи (напр. неговите ученици). Неговите възпитаници са сред най-ревностните борци за новобългарска реч.

Prof. Boian Valtchev, DSc
Sofia University St. Kliment Ohridski
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504, Bulgaria
e-mail: b.valtchev@abv.bg